

Esquisse d'une Grammaire Comparée de l'Arménien Classique, par M. Meillet, Vienne, 1903, Imprimerie de P.P. Mèkhitaristes. —

Ա.

Հայ լեզուագիտութեան ուսումին հետեւողները կամ հետաքրքրուողները մասնաւորօրէն այն աստուար դասէն որ ծանօթ չեն գերմաներէն խրթին լեզուին՝ այսուհետեւ չեն կրնար գանգատիլ թէ չունին իրենց առաջնորդող գիրք մը յստակ, արմիտի, հակիրճ ու նոյն աստեւ նաւագարփակ, որ իրենց հաղորդէ հայ լեզուագիտութեան հետազոտութեանց վերջին արդիւնքները, ո՛չ քամին եւ հանրակային ստուգաբանութեան ու մեկնութեանց խաղեր. այլ բաղդատական լեզուագիտութեան արաւաքքած մեծախնամ, հասուն պտուղները:

Թէպէտ գիւրգիւտ ճամբաւ տնունը կը կրէ այս գիրքը, եւ 110 էջերու մէջ քովանդաւիւտած է՝ սակայն այդ անձուկ շրջանակին մէջ դուրս ձգուած չկայ որ եւ է նական կէտ մը որ կը հայր հայ լեզուին ուսումնասիրութեան նախ լեզուին պատմականը, յետոյ վատ դատ կը քննութի չնշառւած, բաղաձայնք, ձայնապատկեր, վտիկ բառալիք, արմատական ձայնաւորի փոփոխ ձեւեր, չնշառւած (անուն, դերանուն, եւայն), սեռ, թիւ, բարդ բառեր, թիւի անուններ, մակբայ, բայական ձեւեր, յարաբերութիւն, շարադասութիւն, ստորագայնաբաղադասութիւնք, բառադիպ, ամենքը ուսումնական կարգով եւ կապակցութեամբ, եւ գրուշաւոր ռճով, միշտ զանազանելով ստոյգ եւ ապահով հաստատութիւն՝ հնթագրական, անշնորհ, մեթոդ. երբեմն մեթոդով իսկ որ եւ է կապակցելի վաղեմի մէջ բերել, ու շատանալով «հաստատութեան ստուգաբանութիւն շունթով կամ ձագորւմ մութ է ուով իկուսնետեւ հայ լեզուագիտները ինքզինքնին միայն մեղադրելու են եթէ նորին զեղբորին ու գանդալու կողմնակի անել վերջնական. ահա իրենց գծուած է արքայական պողոտան. ահա լեզուին շնորհածքը եւ իր հիմնական մասերը այսուհետեւ այս կամ այն մասը կրնայ աւելցուիլ, նոյնացուիլ, ընդլայնուիլ, բայց էական տխրագուհի լեզուին եղած, վերջնական ձեւի մէջ գրուած կը ներկայանայ արդէն մեղի Պ. Մէյէի այս գրքին մէջ. որուն անհրաժեշտօրէն պէտք է զմէկ ամէն հայերէնալու իր խուզարկութեանց մէջ:

Մասնաւորապէս խորին ու չափուր թիւն ար.

ժանր եւ ներածութեան մէջ յարուցուած խորհրդերը հայ լեզուին նախադրական վիճակին վրայ, երանան լեզուներու ազդեցութեանց վրայ. գաղական գրադարին կազմութեան ստացած գաւառին վրայ, որոնք ցարդ ոչ թէ չուծուած, այլ ուսումնասիրութեան առարկայ իսկ չեն եղած:

10 էջերով ներածութեան մէջ կը գտնենք համառոտագիծ պատկերը լեզուին պատմականին, օրինակ մը որուն պէտք է հետեւի աւելն լեզուաբան, նկատելով որ եթէ ժողովրդի մը պատմական կեանքը գիւղացու իր ամէն մանրամասնութեանց մէջ՝ անկէ իսկոյն պայծառ ցոյցացումով կը յուսադուրեն յայդ ժողովրդին լեզուին մէջ գտնուած այսպէս տարբեր, անոնց յաջորդական վերադարձիւնը sup rposition, անոնց փոխադարձ ներգործութիւնը իւրեւրիւ լեզուին բնորոշութիւնը պարզապէս մին վրայ ունեցած ազդեցութիւններն ու Դրժբաղդարքը. Հայ ազգին քննական կամ վաւերական պատմութիւնը դուս կըստաւ գրուելու, եւ «հայ» կըսուի անգամ դեռ չէ գտած իր մեկնութիւնը, թէպէտ Եւնստին ձեռնարկը զայն Հայի հետ կապելու հնարհետէ իր կողմը պիտի բարձր շատ փառստեր, օրինակի համար Հարֆ (սեռ. Հարթայ) գաւառին անունը (որուն կ'աւանարկէ նորենացի իբր հայ ազգի նախանշաններուն բնականութեան տեղը) որ զարձակելու համար մեկնուի իր ինչպէս Պէ. spada կը տեսնենք ճայերէնի մէջ թէ՛ սպար եւ թէ՛ սպայ ձեւերուն տակ (տես Կորիւն որ սպարապետ. սպայական անախիք կը գործածէ իրաւոր տեղ. նաեւ Բիւզանդ. որ ունի անորմէր ազգատեղ. տնականց. պանդխտաց, ամալեաց ուր սամայի հասարակ է պարագիծի, որ եղած է «ամալի», յետոյ «ամալի»):

Եթէ այսպէս լիակատար ու վաւերական պատմութիւն մը ունենայինք, պիտի գտնայինք թէ ինչ էր բաժինը զոր բերաւ լեզուին մէջ Ռուստեման տարրը ազգին՝ Երանան եւ յետոյ Հիլլեական ազդեցութեան ենթարկութեամբ Հատեան-Փոխազական տարրը՝ զոր բնորոշար միացուց Լիւսիլեան մասին տէրը ու իշխողը Տիգրան Մեծ. ըստ Ստրաբոնի. ձեւացնելով Հայապէս Մեծ այլաստանը, երկուքն լեզուներուն իրանութիւնով մէկ նոր հասարակաց լեզու մը յառաջ բերն ով եւ ի մի կապելով երկու մտղովուրդները, Լիւսուրակոյս այն աստեւ յաւաքուելու պիտի ճանչնա-

յինք ծագումը մեր լեզուին ոչ-Երանեան բնիկ հայ տարրին . որ հիմա միայն վարկաներու տառակայ կրնայ բլլայ :

Կազմական այս մեծ փոփոխութենէն ետքը երկրորդ մեծագոյն կերպարանափոխութիւնը զոր կրեց լեզուն՝ տեղի ունեցաւ երբ 66ին վերջապէս Հոռոմի հաւանութեամբ՝ Տրդատ-Արտաշէս՝ Պարթեւաց իտղաւորին եղբայրը՝ Պարթեւ հարստութիւնի հաստատեց Հայաստանի մէջ : Այս մեծ պատմական զէպքը այնքան բեղուն արգասիքներ ունեցաւ եւ այնքան խորունկ արմատներ ձգեց երկրին մէջ (եօրմաններուն Անգղիա արշաւանքին պէս) որ չափազանցութիւն չպիտի բլլար այդ թուականը համարիլ ծննդեան թուականը հայ ազգին այն վիճակին որով ա՛ն սեւաբան կուգայ հայ զատական պատմիչներու գրուածներուն մէջ . լեզու, կրօնք, բարք, քաղաքական աղբրները, ամէն բան որ անկէ առաջ՝ յոյծ ու տարտամ էր՝ Պարթեւ հարստութեան օրով կը ստանայ իր որոշ, վերջնական հանդամանքը : Մէկ բառով՝ Հայաստանի պարթեւացումն էր որ տեղի ունեցաւ . թէպէտ հին նախարարական տոմարը մնացին իրենց կառուածներուն եւ ազգեցութեան տէր : Ամէն քանի աւելի լեզուն յայտնի նշանները կը կրէ այս զէպքին : Ընկուղում մը ունեցաւ ա՛ն , նորիկ տարրին՝ պահլաւիկ բառերու եւ ասման չափերու հեղիզին մէջ , որուն մօտեքը աւելի դիւրին կ'ընծայէ սա պարագան որ չէր ներկայանար նոր տարրը իբր բոլորովին օտաւ ացեալ եւ նորօրինակ , ալլ մերձաւոր ու նմանատիպ՝ արդէն Հայոց մէջ գերիշխան երանեան լեզուներու , ինչպէս մասրակաւին ու հին պարսկականին : Այստա՛ն հեկան եւ լուսացաւառ ուսումնասիրութիւն մը վրտի բլլար՝ լեզուն մէջ զանուղ այս պահլաւիկ տարրին զուցակը եւ վերլուծումը ընել : Դանի մը օրինակ կը բաւեն ասոր կարեւորութիւնը եւ եւան հանդու . խոշաղանքի բառ որ որ ամառներ ալ ունի՝ եւ որուն ծագումը անմասնօթ մնացած է ցարդ . ուրիշ արմատ չունի բայց միայն պարսկ . Khrafsthragna, որ, ինչպէս ծանօթ է , Զրադաշտական կրօնին մէջ՝ Արհմի արարածները՝ վնասարկար կենդանիները զարնել քնջելու ծառայող գործին է զոր ամէն Զրադաշտական պարտէր գործածել զիտնալ : Անա բառ մը որուն գոյութիւնը կրնայ նպատակը Հայոց մէջ Զրադաշտական կրօնին հաստատմանը վկայութեան : Մակել , ուրիշ

բառ մը , որուն բնիկ հայ ըլլալը կ'սմ չըլլալը դեռ խնդրոյ տակ է , բայց չուտ կ'որոշուի երբ համեմատեմք պէր . srisk (կաթիլ) բառին հետ , զՎասպուրականն՝ ծանօթ գաւառին աւանունը՝ պէր . Vaspuharakanն է , որ Պարթեւաց մէջ թագաւորական տունէն ետքը եկող աղիւրականաց բարձրագոյն զասին կոչումն էր : «Վասպուրական» բառին վ գիրի սովորական ա՛ն կուտով կ'ունենանք «ասպուրական» (համեմատէ՛ aspharakanih, տես էջ 280, Epist. of Manuskihar trans. by West) եւ ասոր արմատը «ասպուր» , ուրիշ նուազական փաղաքական ակ մասնիկով եւ յունական հաղուստով («Ասպուրական» ծանօթ եպիկոպոսպետին անունը , նաեւ «Ռասակէս» , պաւլ . ris-tak (չինական , Գրիգոր Լուսաւորչի որդւոյն անունը՝ որմէ՛ նոր ապացոյց մը Լուսաւորչի տունին պարթեւական ծագումին :

Միւս կողմէ՛ հռովմասկ բառը՝ զարմալ Երանեան փոխառութիւն մը՝ չենք կրնար պարթեւական ժամանակին վերադրել , ալ պէտք է տանինք աւելի կանուխ՝ Մարական գերիշխանութեան ժամանակին . զի P rru vart-s Մարաց թագաւորին անունը , որուն հետ աղերս ունի եւ որ մեր ճերմարտակն բառին համաձայնող իմաստ ունի (celui qui pro-lame la foi, տես Ju-ti, Iranische Namensbuch , էջ 105) յետո՛ւ Պարթեւաց ժամանակին վ գրին տկարացումով եւ Իրին անկումով ձեւափոխուած էր «Հրահատ» : Ուստի կը ստիպուինք՝ հակառակ Պ . Մէյէի՝ հետեցնելու թէ պահլաւականէն առաջ եւ աւելի հին Երանեան փոխառութիւններ ունի լեզուն թէպէտ ա՛ն չուտ պահլաւականին վերադրութեան տակ կորսուած է ա՛նոնց մեծ մասը :

Պ . Մէյէ շատ քաջ բացատրած է հայ լեզուին վրայ Երանեան յաջորդական աղդեցութիւններուն կարեւորութիւնը , թէպէտ ներածութեան մը նեղ սահմանին մէջ ի հարկէ շատ համառօտակի անցած է ա՛նոնց վրայէն , եւ իրաւումը՝ դիտել կուտայ թէ «Երանեան տարրին կարեւորութիւնը այն աստիճանի է որ երկուստեան հայ լեզուն Երանեան գաւառաբարբառի մը տեղ ա՛ռնուած էր . . . ոչ միայն բառերու մեծ թիւ մը փոխառնուած է , ալ յետադրի մասնիկներ ու ամուսններ ձեւուած էին Երանեան օրինակի վրայ» , եւ իմէջ այլոց կը յիշէ փող հարկանէլ ուր «հարկանել» պարզ թարգմանութիւն է հին ա՛ն . ժա՛սնիկ .

(պրակ, զեղեկ)։ Դու կրնայ մէջ բերուիլ նաեւ ախտաճեւ որուն մէջ պահուած է բուն պահւ. ժամանիկն արմատը ։ Հետաքրքրական է դիտել տալ նաեւ այս առիթով թէ անասմէն փոխառնիկ բառին բնիկ հայ հոմանիշը ունինք՝ ցաւազար, եւ գեո այսպիսի բացմամբիւ հոմանիշներ որոնք փոխառնիկ ու բնիկ հայ բառերու երկուութիւն մը կը ներկայացնեն, զոր օրինակ այդ. մաւղ. աղաց, քաղաւոր. կար, զօրութիւն. իրաւ, դաս. հոս. բոյր. ձի. երկիւր. կրակ, ասր. երկիր, աշխարհ (Khsathra). ցիրհ, քուհ. հարց, փորձ. օձ, իժ. յար. վառ. վրեժ, քիւն. նարոց. զոյն. սպն. ազգ. պատ. պաշտան փութար. շտապիչ. եւն. եւն. Երեւոյթ մը որ կը թուի մատնանշել երկու ժողովուրդներու խառնուրդ մը, որուն մէջ երկու ասարներուն հաւասարապէս հասկանալի ընկու համար նոյն իմաստը՝ նարկ եղած է երկուքին զատ զատ բառերը միացնել զործածել՝ ինչպէս հարց ու փորձ, պատ եւ պաշտան, ազգի եւ աղիւնք. եւն. Թերեւս ասկէ յառաջ եկած է նաեւ հոմանիշներու զարմանալի ճոխութիւնը եւ ասան զործածութիւնը որ մեր գրականութեան սկիզբէն յայտ կուգայ, ինչպէս Բիւզանդի մէջ (զոր օրինակ, «ազգի. տոհմի եւ տակի»։ ուր «տակ» պահւ. tak — ճիւղ)։

Պ. Իլէնի գրասկան գրարարի ծագման տեղին հետաքրքրական հարցն ալ մէջտեղ կը գնէ. եւ կ'որոշէ վանայ լճին չրպակայ երկիրը, եւ իբր փաստ կը բերէ լեզու բառը եւ հայցականն զ նախդիրը որ վանայ լճին յուրի կը գործածուի ճիշտ ինչպէս գրասկան գրարարի մէջ ։ Այս օրինակներու վրայ կրնայ աւելցրել նաեւ զ նախդիրը որ գործածուի վանայ լճին արեւ մտեան կողմերը պահուած է «ամառ սըրուն» (ցըրուն) զգիշեր սըրուն. եւ այլն նաեւ. եւ գրասկան գրարարի մէջ տեսնուած բառեր որ իրենց մասնաւոր առումով կը գործածուին նոյն տեղումներ, ինչպէս «իշխանայ» (իշխան, համարձակիլ իմաստով) «չինք իշխանար», նաեւ գրարարի մէջ չատ հաղուադիւտ բառեր, օրինակ զգիշերախառն, որուն պէս կը գործածուի ինչպէս հարց վանայ չրպականեր «առաւօտարախոս» (արշալոյսին) «Առաւօտարախոս արտ քաղողներաց վրայ գացեր առ (տեւ Աւրեւիք» 24 հոկտ. 1901)։

Ներածութեան վերջի մասին մէջ հեղինակը յիշատակութիւնը բրած է հայ լեզուագիտութեան վրայ լոյս տեսած բոլոր օտարագրի եւ

հայագրի հեղինակներու գործերուն ։ Սակայն պէտք չէր անյիշատակ մնալ ասոնց մէջ՝ վաղածու Հ. Տէրլիշեան, որուն «Հնդեւրոպական Նախալեզու» գործը որ ընդարձակօրէն կը խօսի հայ բառերու եւ ձեւերու ծագումին վրայ, տպուած 1883ին՝ առաջին անգամն ըլլալով մեր մէջ բազմոտական լեզուաբանութեան հաստատ հիմքերու վրայ կը գնէր հայ բառերու եւ քերականական ձեւերու մեկնութիւնը ։

Գ. ՓԱՌՆԱԿ

(Շարունակելի)

Թ Ղ Խ Ա Կ Ց Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Ժիպութիւն. ա. Արապեանց մեղի զրկած է նոր պատասխան մը «Հեթումի վերջին թղթակցութեան» Հապեթիստանի Հայերուն մասին ։ Անկողմնակալութեան պարտք մը կտաւ իրով. կը հրատարակենք այդ գրութիւնը, ու կը կարծենք թէ այդ վէճը կրնայ այլ եւս փակուած նկատուի ։ Երկու կողմէն ալ յայտնուեցան դատողութիւններ ու իրենց ճիշդ ու անճիշդ մասերն ունին, հետեւաբար եւ գիրար յարգուցած եւ Հապեթիստանի Հայոց խնդրի մասին հայ հասարակութիւնը յուսաւորած կ'այն. «Հեթում» ունեցաւ արժանիքը այդ հարցը առաջին անգամ մէջտեղ գնելու. եւ իր փափաքն էր այդ գաղութին յուր մակերպութիւն. եւ գաղութներին նպատակով աւտով. մերի պիտի բազմաթիւք որ փոխանակ մեր գաղութներուն մէջ արհեստը կամ վաճառականութիւնը նախընտրելու խնդիրը. որ. մասին հանդարտօրէն կարելի է վիճել, անհնական կըրճոտ կ'ուրի վերաճելու ։ Հապեթիստանի մեր թղթակցները քանալին համարախոսութիւն մը յառաջ բերել այդ փոք մը Հայերուն միջեւ որոնց մէջ կը գտնուէին. վաճառականութիւնն ալ օգտակար է, արհեստն ալ՝ գաղութի մէջ միջ. միջն անունով պէտք չէ միւսը քարկոծել, էականը այն է որ մեր բոլոր գաղութները քանան իրենց գոյնուած երկրին մէջ գիրք մը գրաւել իրենց աշխատութեամբ ու տաղանդով, ու ասոր հա-